

כפיה בצדקה

ישי ספיבק

המאמר עומד על דברי התוספות במסכת בבא בתרא בסוגית צדקה. נגלה יסודות עמוקים הגנוזים מאחורי סברות הראשונים בשאלה מדוע לא כופים על מצות הצדקה. עיון מעמיק זה יפתח בפנינו הבנה מעמיקה ומקיפה יותר של גדרי המצוה.

הקדמה

מצות הצדקה היא מצוה מן התורה, שנאמר:

כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' אלוקיך נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחריך האביון: כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו:¹

וכן הרמב"ם² וספר החינוך³ מונים מצוה זו במניין המצוות. במצוות השונות אנו מכירים את הכלל שבית דין "כופין על המצוות". כלומר: לבית הדין יש סמכות לכפות את אנשי העיר לקיים את המצוות ובסמכותו אף להפעיל סנקציות בנושא. כך, לדוגמא, הגמרא במסכת ראש השנה⁴ דנה באיסור "בל תאחר" לגבי אדם שנדר נדר ולומדת

1 דברים טו, ח-ט

2 ספר המצוות לרמב"ם, מצוות עשה קצה

3 מצוה תעט

4 ו, א

מהכתוב בפסוק "יקריב אותו" - "מלמד שכופין אותו" עד שימלא את נדרו. כך גם מגדיר הרמב"ם:

ויכריחו את הסוטים מדרך האמת ללכת בה, ויצוו על הטוב ויזהירו מן הרע, ויוציאו לפועל את העונשים על העברייך, כדי שלא יהיו מצוות התורה ואזהרותיה מסורים לרצון כל אדם ואדם.⁵

אם נלך לפי דברי הגמרא בראש השנה המדברת על כפיה במקום שבו אדם לא עומד בהתחייבותו נראה לומר שכפיה במצוות שייכת במקום בו אדם התחייב לדבר מסוים והוא מסרב לעמוד בהתחייבותו. דוגמה מפורסמת לרעיון זה מופיעה בדברי הרמב"ם על המסרב לתת גט לאשתו שכופין אותו עד שיאמר רוצה אני:

לפיכך, זה שאינו רוצה לגרש, מאחר שהוא רוצה להיות מישראל ורוצה הוא לעשות כל המצוות ולהתרחק מן העברות, ויצרו הוא שתקפו, וכיון שהוכה עד שתשש יצרו ואמר: רוצה אני - כבר גרש לרצונו.⁶

הדוגמאות של נדר וגט מלמדות אותנו שהגדרת האדם כעברייך בלשונו של הרמב"ם היא דווקא כאשר חלה החובה על האדם מכוח דין התורה, אך הוא לא עמד בה.

לפי זה, נשאלת השאלה האם גם במצוות צדקה אנו מחילים את הכלל של כופין על המצוות; אם נאמר שמצוות צדקה היא חיוב ככל שאר חובות התורה, כופים גם עליה. לעומת זאת, אם נאמר שהיא דין מדיני ממונות, הרי אין שום סיבה נראית לעין לומר שלאדם יש חיוב ממוני כלשהו כלפי העני שמכוחו נוכל לכפותו. כפי שניסח זאת רבי שמעון שקופ:

דכל דיני המשפטים של דיני ממונות בין איש לרעהו אינם כדרך כל מצוות התורה, דבכל המצוות הוא מה שהזהירה לנו תורה בעשה ולא תעשה חיוב קיומם עלינו הוא העיקר לקיים מצוות ה',

5 ספר המצוות לרמב"ם (קאפח), מצוות עשה קעו

6 רמב"ם הל' גירושין פ"ב ה"כ

ובדיני ממונות אינו כן, דקודם שחל עלינו מצוות ה' לשלם או להשיב צריך שיוקדם עלינו חיוב משפטי.⁷

מדוע כופים על הצדקה

הגמרא בבבא בתרא קובעת:

אין עושיין שררות על הצבור פחות משנים... מאי שררותא? דאמר רב נחמן אמר רבה בר אבוה: לפי שממשכנין על הצדקה ואפילו בע"ש.⁸

מגמרא זו משמע שניתן לכפות אדם לתת צדקה, וגבאי הצדקה יכולים אפילו לגבות ממנו משכון כערובה לכך שיתן צדקה. בהמשך, הגמרא מגבילה את הדין וקובעת שרק על אדם אמיד כופים לתת צדקה, אולם אין כופים זאת על אדם שאינו אמיד. ומביאה ראיה מרבא שכפה את רב נתן בר אמרי⁹ ולקח ממנו ארבע מאות זוז לצדקה.

תוספות במקום¹⁰ מקשים על דין זה: כיצד ניתן לכפות על מתן צדקה, והלא זוהי מצות עשה שמתן שכרה בצדה (כי מיד לאחר חובת הצדקה נאמר "כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלהיך"¹¹), וכלל גדול הוא שאין כופין על מצוות עשה שמתן שכרן בצידן? התוספות מביאים ארבעה תירוצים לקושייתם:

א. ר"ת א': יש לחלק בין כפיה בדברים לבין כפיה ע"י הטלת סנקציות ועונשים. על מצות הצדקה אכן אין כופים באמצעות עונשים, כיוון שמתן שכרה בצדה, אך ניתן לכפות עליה בדברים - כלומר, לשכנע את האדם בדברי כיבושין שיתן צדקה, וזוהי הכפיה המוזכרת בגמרא.

7 שערי יושר, תחילת פרק חמישי

8 ב"ב ח, ב

9 שהיה עשיר גדול. רבינו גרשם.

10 ב"ב ח, ב ד"ה אכפיה

11 דברים טו, י

ב. ר"ת ב': כפיה זו אינה כפיה רגילה. זוהי כפיה שבני העיר הסכימו עליה כחלק מחובותיהם לבני העיר, מעין כפיה לשלם מיסים, וכפיה כזו מותרת.

ג. ריצב"א: כשאמרו שאין כופים לקיים מצוות עשה שמתן שכרן בצדן - הכוונה הייתה שבית הדין אינו נענש אם לא יכפה את האנשים לקיים מצוות אלו, אולם אין מניעה שהוא יכפה אותם. לפי הבנה זו, "אין כופין על מצוות שמתן שכרן בצדן" - משמעותו: אין חייבים לכפות על מצוות שמתן שכרן בצדן.

ד. ר"י: באמת אין כופים על מצות עשה שמתן שכרן בצדן, אולם במצות הצדקה יש גם לאו - "לא תאמץ את לבבך"¹², ולכן ניתן לכפות עליה. ניתן לראות שלפי שני התירוצים הראשונים - בעיקרון אין כופים על מצות הצדקה, ואילו לפי שני התירוצים האחרונים - בעיקרון כופים על מצוה זו. נתבונן על התירוצים הללו ומתוך כך נוכל להבין לעומק את דין כפיה בצדקה. נקודה נוספת שצריך לשים לב אליה היא שגם מי שסובר שאין כופים, לא אומר זאת מכח העיקרון שצדקה היא חיוב ממוני. כלומר יש לדעתו סיבה אחרת מדוע לא לכפות.

כפיה במצוות שמתן שכרן בצידן

קושיית התוספות מבוססת על העיקרון שמופיע במסכת חולין,¹³ שאין כופין על מצות עשה שמתן שכרן בצידן ובכללן צדקה. יש לברר את טעם הדבר, מדוע לא לכפות? רש"י כותב:

לכך פירש מתן שכרה לומר אם לא תקיימנה זהו עונשו שלא תטול שכר זה.¹⁴

12 דברים טו, ז

13 קי, ב

14 חולין קי, ב ד"ה שמתן שכרה

לפי הסבר זה, לא כופים מכיוון שמי שנמנע מלעשות את המצוה נענש בכך שהוא לא מקבל את שכר המצוה. איבוד השכר יפעל עליו להכריחו לקיים את המצוה. עיקרון זה מופיע גם בירושלמי בבא בתרא ועל שני המקורות הללו מבוססות תשובות ר"ת וריצב"א. תשובת ר"י היא כיוון נוסף שנדון בו לאחר הדיון בתירוציהם של ר"ת והריצב"א.

הגמרא בחולין ושיטת ר"ת:

אומרת הגמרא:

איתתו לה הוא גברא דלא הוה מוקר אבוה ואמיה כפתוהו אמר להו שבקוהו דתניא כל מצות עשה שמתן שכרה בצדה אין בית דין שלמטה מוזהרין עליה.¹⁵

הגמרא מביאה את העיקרון שאין כופין על מצות עשה שמתן שכרה בצידה ביחס לכיבוד הורים, ועל פי עקרון זה לא כופים כלל את מי שלא מכבד הוריו. זהו המקור של ר"ת לדין שאין כופין על מצות צדקה, ומיד נבין את המשמעות של מקור זה ביחס לדין צדקה; אך קודם נוכל לבאר על פיו מדוע ר"ת נזקק לשני תירוצים.

לפי התירוץ הראשון אומנם אין כופים, אבל עדיין ר"ת מדבר על כפיה בדברים, ולכאורה אין זה מתיישב עם הפשט בחולין, וכמו שכותב המהר"ם מלובלין על התוספות:

הלשון של הברייתא משמע כן דלישנא דאין בית דין מוזהרין עליה משמע דאין מוזהרין עליה לא כפיה גדולה ולא כפיה קטנה.

בנוסף, אם מדובר על כפיה בדברים, כיצד הגמרא הביאה ראיה מרבא שמשכן את רב נתן בר אמי, הרי כל הסיפור מובא שם כדי להוכיח שממשכנים אדם אמיד על הצדקה?

יש המתרצים שאכן 'ממשכנין' הכוונה לכפיה בדברים,¹⁶ אבל המהרש"א דוחה הסבר זה מאחר שהדברים לא מתיישבים בפשט דברי הגמרא שמחלקת בין אמיד ללא אמיד ולא בחלוקת שמזכיר ר"ת.¹⁷ ובכן מדוע עם כל הדוחק עדיין ר"ת מחייב כפיה בדברים?

מסביר ר' שמחה מדעסויא בהגהות וחידושים על בבא בתרא¹⁸ שרק כאשר יש פיקוח נפש של העניים והאדם לא רוצה לתת כלל ממשכנים על הצדקה, כמו במקרה של רבא דאכפיה לרב נתן, אבל באופן הרגיל כופים רק בדברים. בדרך זו מתורצת קושיית המהרש"א.¹⁹

התירוץ השני שמביא ר"ת אכן מסביר שלא כופים כלל על מצות צדקה מדין כפיה במצוות אלא שמדובר על תקנה ש"קצבו ביניהן בני העיר לתת כך וכך לחדש הלכך אכפיה כדאמרינן בפרק קמא דבבא בתרא דרשאין בני העיר להסיע על קיצתן".^{20 21}

כאמור לעיל, לפי ר"ת המקור ממנו אנו למדים שאין כופים על מצות צדקה הוא כיבוד הורים. בכיבוד הורים המצוה מוטלת על האדם הפועל את הפעולה, בין לפי ספר החינוך²² שיסוד המצוה הוא הכרת הטוב כלפי ההורים מצד שהביאו אותו לעולם, ובין לפי הרמב"ן²³ שיסוד המצוה היא כיבודם מצד מה שהם היו שותפים עם הקב"ה בלידתו. אין בכיבוד אב ואם השלמת חסרונום אלא הוצאת הטוב של הפועל את המצוה מהכוח אל הפועל. כך גם נבין את מצות צדקה - אין השלמת חסרון בנפעל (=העני) אלא הוצאת הטוב של הפועל (=נותן הצדקה) מהכוח אל הפועל.

16 שטמ"ק שם ד"ה אכפיה

17 שלא חילקה הגמרא בין כפיה בדברים לכפיה אחרת, או בין קיבלו עליהם הציבור ללא קיבלו עליהם.

18 מופיע בין המפרשים שנדפסו בסוף המסכתות בש"ס וילנא על ב"ב ח, ב

19 וגם על דבריו מקשים שלא משמע בגמרא כלל שהיה מצב של פיקוח נפש.

20 תוס' כתובות מט, ב ד"ה אכפיה

21 ואומנם גם על תירוץ זה קשה, שבפשט הגמרא לא מוזכר עניין זה (כפי שהקשה מהרש"א על שני תירוצי ר"ת), אלא לכאורה מדובר בפשטות שכופים על הצדקה. אבל לענייננו החשוב הוא שלפי תירוץ זה ר"ת ממשיך את הדין שמופיע בחולין למרות הקושיות המתעוררות.

22 מצוה לג

23 רמב"ן שמות כ"ב

וכן מצאנו בדברי המהר"ל:

...כי מה שחייבה התורה בצדקה ומעשר שכן האדם מצד שהוא אדם
חייב שיתן מעשר כדי שיהיה נפש האדם טוב ולא יהיה נפש רע...²⁴

ובדברי הרב קוק:

תכלית הצדקה היא בשניים: האחד הוא להיות להועיל לעני... השני
הוא שהנותן יוציא מהכוח אל הפועל מידת הטוב לעשות טוב
וחסד ובזה הוא משלים נפשו. והנה לגבי הקב"ה ודאי עיקר תכלית
הצדקה להשלים נפש הנותן...²⁵

נמצאנו למדים אפוא שאליבא דר"ת דין כפיה בצדקה עניינו להוציא
מהכח אל הפועל את הטוב הגנוז בנותן.

הגמרא בירושלמי ושיטת הריצב"א:

כתיב (ויקרא יט לו) מאזני צדק אבני צדק מיכן אמרו חכמים כל
מצוה שמתן שכרה בצידה אין ב"ד מוזהרין עליה. (דברים כה טו)
יהיה לך מנה לך אנגרמוס²⁶ על כך ותימר הכן. א"ר בון בר חיייה כיני
מתני' כל מצוה שמתן שכרה בצידה אין בית דין נענשין עליה.²⁷

הגמרא כאן מקשה על הדין שראינו בחולין שמצוה שמתן שכרה בצידה
אין ב"ד מוזהרין עליה, והרי מצאנו שיש כפיה על דיני משקולות?²⁸
ומתרצת שצריך לשנות אחרת את המשנה: כל מצוה שמתן שכרה בצידה
אין בית דין נענשין עליה. מכאן למד הריצב"א שאין אנו אומרים שאין
חובה, אלא שבית דין לא נענש במידה ולא כפה על מצות צדקה.

24 גור אריה במדבר יט, ב

25 פורסם ב'ניצני ארץ' ד' עמ' 31-34

26 האנגרמוס הוא אדם שמזהיר וכופה על המידות והמשקלות.

27 ירושלמי ב"ב פ"ה ה"ה

28 ועיין בפני משה מדוע זו מצוה שמתן שכרה בצדה.

ונשאלת השאלה, אמנם לא נענשין אם לא כפו אך האם ישנה גם חובה לכפות, או שאין כלל חובה על בית דין לכפות על הצדקה.

על שאלה זו עונה הריטב"א:

ותירץ בירושלמי (ב"ב פ"ה ה"ה) אין ב"ד נענשין עליה כלומר מוזהרין הן לכוף אבל אם העלימו עיניהם ולא כפאוהו אין נענשין כמו שנענשין על שאר מ"ע אם לא כפאוהו.²⁹

בניגוד למה שראינו בגמרא בחולין שנשמע ממנה שאין חובה לכפות על כיבוד הורים, הריטב"א מבין שיש חובה לכפות על המשקולות אך ב"ד לא נענשים אם לא כפו.

לעומתו הרשב"א כותב בתשובותיו שהדבר תלוי ברצונם:

ופירש בירושלמי: אין בית דין של מטה נענשין עליה, אם העלימו עיניהם ממנו, ולא רצו לדון בה. ולפיכך: אם לא רצו בית דין לכוף, אין כופין. אבל ודאי, אם רצו לכוף, כופין.³⁰

לפי הרשב"א למעשה אין הבדל בין כיבוד הורים לבין משקולות ובשניהם אין כופין על מצוות עשה שמתן שכרה בצידה, ולבית דין יש רשות אם ירצה לכפות עליה. ועל פי דבריו פסק הרמ"א:

מצות השבת העבוס הוא מצות עשה שמתן שכרה כתוב בצדה, ולכן אין בית דין של מטה מחוייבין לכוף עליה אבל אם רוצים לכוף, הרשות בידם (תשובת הרמב"ן סימן פ"ח).³¹

אם הולכים אליבא דהריטב"א ברורה מחלוקתם של הריצב"א עם ר"ת - האם כופים על הצדקה או לא. אלא שאליבא דהרשב"א קצת קשה להבין מהי מחלוקת הריצב"א ור"ת? הרי למעשה לפי שניהם אין כופים על הצדקה!

29 חידושי הריטב"א ר"ה ו, ב ד"ה ועשית

30 שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' פח

31 שו"ע חו"מ סי' צז סע' טז

אפשרות ראשונה להסבר המחלוקת אפשר לומר על פי דברי התוס' עצמם בבבא בתרא שכתבו אחרי דברי הריצב"א:

וכן משמע בירושלמי דהמוכר את הספינה וההיא דכל הבשר (שם) דלא הוה מוקיר אבוה וכפתוהו ואמר להו שבקוהו ה"פ אינכם מוזהרין להכריחו עד שיעשה כשאר מצות עשה דאם א"ל עשה סוכה ולולב ואינו עושה מכין אותו עד שתצא נפשו.³²

רואים שהתוספות מחברים בין דין כפיה על כיבוד אב ואם לדין כפיה על משקולות ולומדים שכוונת דבריו היא שאין בית הדין כופים עד שתצא נפשו אבל כופים מעט. ואומנם הסבר זה קצת קשה, כי מדברי הגמרא בחולין בדין כפיה על כיבוד הורים לא משמע שכופים קצת אלא שלא כופים כלל. וכדי להמנע מהבנה זאת הביאו התוספות את הירושלמי וכן כותב המהר"מ:

משמע כן דלישנא דאין בית דין מוזהרין עליה משמע דאין מוזהרין עליה כלל לא כפיה גדולה ולא כפיה קטנה לכך הוצרך לפרש דאין מוזהרין הוי פירושו דאין נענשין אפילו אם לא כפאו אותו כלל. והא בהא תליא דכיון דאין נענשין אין מוזהרין להכריחו ולהכותו עד שתצא נפשו כשאר מצות עשה ולכך אמר שם בההיא דכל הבשר שבקוהו אבל מכל מקום כפיה קטנה חייבים לכופו ולכך אכפיה רבא לרבי נתן וק"ל:³³

אפשרות שניה להסביר היא שעיקר מחלוקתם של הריצב"א ור"ת היא בהבנת דין צדקה. שהריצב"א רואה את מצות צדקה כמו מצות משקולות. מצות משקולות עיקרה למנוע עשיית עוול לזולת, למנוע ממנו מצב מעוות. עיקר הדין הוא בנפעל לא בפועל. ולכן הריצב"א לומד דווקא ממצות משקולות ולא מכיבוד הורים (שלעיל הסברנו שר"ת למד ממנה) וממילא בין אם נלך לפי הריצב"א ובין אם נלך לפי הרשב"א

32 תוס' ב"ב ח, ב ד"ה אכפיה

33 בבא בתרא, ח, ב ד"ה אכפיה. לפי דברי המהר"מ נראה שהוא מבין שהמושג 'אין בית הדין מוזהרין' זה למושג 'אין בית הדין נענשין'. לפיכך הוא מוסיף שלמרות שבקוהו הרי בכל מקרה כפיה קטנה חייבים לכופו, והוא מניח שאכן פעלו עליו איזושהי כפיה קטנה כדי שיכבד את הוריו. אבל לפי פשט הדברים נראה שמכיון שאין אזהרה הרי לבית דין אסור לכפות כלל, שכן מהיכן הסמכות לכפות ללא ציווי מהתורה?

העיקרון הוא אותו עיקרון³⁴ - מצות הצדקה עניינה הסרת מצב העניות ולא הוצאה מהכח אל הפועל של טוב הנותן.

שיטת ר"י

ר"י כותב שכופים למרות שצדקה היא מצות עשה ששכרה בצידה, מכיוון שיש לאו של "לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיק האביון".³⁵ באופן פשוט נראה שהוא מסכים עם ר"ת שאין שום כפיה על הצדקה, ועל פי דברינו הוא הולך בכיוון שמצות הצדקה דומה לכיבוד הורים וזהו דין בנותן ולא במקבל. אלא שיש במצות צדקה גם צד של איסור ולכן כופים. אך יש לשאול מדוע תוספת זו של איסור מאפשרת לב"ד לכפות? מדוע לא נאמר שמכיוון ששכרה בצידה הרי כמו שביחס לעשה לא כופים כך ביחס ללא תעשה לא כופים? מסביר הגר"ש רוזובסקי:

לפי"ז י"ל דזהו כונת התוס' דהך דינא דבמצוה שמתן שכרה כתוב בצדה אין ב"ד מוזהרין עלי' לא נאמר אלא לענין הדין כפי' אבל לענין לאפרושי מאיסורא דלא בעינן כלל דין כפי' לא נאמר הך כללא אלא דצריך להוסיף בזה דהנך לאוי דלא תאמץ ולא תקפוץ אין הביאור בזה דהתורה הזהירה שלא להמנע מן הצדקה בלשון לאו אלא הגדר הוא דאימוץ הלב וקפיצת היד הם הם גופי עבירה ורק שאין בהם מעשה וכמו כל לאו שאין בו מעשה ודו"ק ואשר ע"כ שייך בהם דינא דלאפרושי.³⁷

34 ואפילו דווקא אם הולכים אחר הרשב"א שסובר שמבחינה מעשית אין הבדל בין כיבוד הורים למשקולות ובשניהם אין חובה לכפות, הרי שבולט שדווקא המקור לריצב"א הוא ממשקולות, וממילא הדבר מלמד שהוא הולך אחר הנפעל ולא אחר הפועל.

35 דברים טו, ז

36 התוספות בכתובות מט, ב סובר על פי פסוק זה שיש 2 לאוים- לא תאמץ ולא תקפוץ וראה בהפלאה (כתובות מט, ב) ובמשנה למלך (הל' עבדים פ"ג הי"ז) שעולה מדבריהם שחולקים ר"י ותוס' כתובות האם כופין על לאו הניתק לעשה ששכרה בצידה או לא.

37 שיעורי רבי שמואל, בבא בתרא, עמ' רמז.

כלומר אזהרת בית דין על כפיה לא נצרכת מאחר ובלאו הכי הם מצווים 'לאפרושי מאיסורא', שלא לעבור על הלאו. יוצא שר"י מוסיף קומה על גבי ר"ת בכך שלא רק שהוא סובר שיש חובה על האדם להוציא מעצמו את הטוב, אלא שיש גם איסור למנוע את הטוב הזה. אם כן מדוע ר"ת לא מתייחס ללאו?

אלא נראה לומר שבתוך העמדה שדין צדקה היא דין בנותן ולא במקבל ישנה מחלוקת לגבי משמעות המצוה ביחס לנותן, ונבאר את הדברים על פי דברי הרמב"ם.

כותב הרמב"ם בספר המצוות:

הזהירנו שלא למנוע צדקה והרחבה מאחינו מהאביונים אשר נדע עניים ויכלתנו להחזיק להם. והוא אמרו (דברים טו-ז) "לא תאמץ את לבבך", וזה אזהרה מלקנות מדת הכילות ואכזריות.³⁸

לפי הרמב"ם הלאו בא למנוע מהאדם להפוך לבעל מידות רעות. זאת אומרת שאין כאן רק עניין של הוצאת הטוב, אלא גם עניין של מניעת המידות הרעות.

לפי ר"ת דין כפיה בצדקה הוא מצד הנותן שלא יקנה מידת הקמצנות, כפי שראינו ברמב"ם. לכן מצד הלאו לא ניתן לכפות לתת צדקה שהרי הוא בעל מידות רעות והכפיה לא תשנה את מידותיו.³⁹ ומצד העשה זו הרי מצות עשה שמתן שכרה בצידה ולכן לא כופים, וכן ראיתי בשם ר' אברום שפירא.⁴⁰ ולפי ר"י העיקר הוא שהאדם יפעל את הטוב שבתוכו כלפי הזולת וממילא עצם הפעולה כשהיא מתממשת היא טובה, ולכן באמצעות הלאו שייך לכפות על הוצאה לפועל של הפעולה, שהרי סוף כל סוף הפעולה תתבצע.

38 ספר המצוות לרמב"ם, מצוות לא תעשה רלב

39 ניתן גם לנסח זאת כך: העשה הוא הפעולה הנדרשת והלאו מתאר את התוצאה על האדם, כך לפי ר"ת. ואילו לפי ר"י גם העשה וגם הלאו באים לתאר את רצון התורה לחייב את הפעולה הנדרשת - פעם על דרך החיוב ופעם על דרך השלילה.

40 <http://www.yeshiva.org.il/midrash/12814>

שיטת הריטב"א

הריטב"א במסכת כתובות בהקשר של כפיית אב לזון את בניו משום צדקה כותב:

אבל היכא דאמיד כייפינן ליה. פירוש מדין צדקה, ואף על גב דהוי מצות עשה שמתן שכרה בצדה וקיימא לן (חולין ק"י ב') דכל מצות עשה שמתן שכרה בצדה אין ב"ד מוזהרין עליה, התם הוא בשאר מצות כגון כבוד אב ואם וכיוצא בזה, אבל לענין צדקה כייפינן מפני מחסורם של עניים וכדכתב רחמנא ועשית אזהרה לב"ד שיעשוך, ואף על גב דההוא גבי נודר כתיב, גלי רחמנא בצדקה שהוציא בפיו והוא הדין לכל צדקה משום מחסורם של עניים.⁴¹

באופן פשוט הריטב"א הולך בכיוון של הריצב"א וממקד את דין צדקה בתיקון חסרון העניים. אבל הוא לא מביא את המקור של הריצב"א, אלא ברייתא במסכת ר"ה תוך ציון שלמרות שהמקור עוסק בדין של נודר צדקה הרי כך הדין בכל נתינת צדקה. המקור עליו הריטב"א מסתמך הוא ברייתא במסכת ראש השנה.⁴² על הפסוק "מוצא שפתיך תשמר ועשית כאשר נדרת לה' אלהיך נדבה אשר דברת בפין"⁴³ דורשת הברייתא:

תנו רבנן: מוצא שפתיך - זו מצות עשה, תשמר - זו מצות לא תעשה, ועשית - אזהרה לבית דין שיעשוך, כאשר נדרת - זה נדר, לה' אלקיך - אלו חטאות ואשמות עולות ושלמים, נדבה - כמשמעו, אשר דברת - אלו קדשי בדק הבית, בפין - זו צדקה.⁴⁴

באופן פשוט הברייתא מלמדת שניתן לכפות על אדם שנודר נדר, כולל מי שנודר לצדקה. בקריאה פשוטה נראה שאין פה דין מיוחד לגבי צדקה, אלא לגבי כל נתינה של אדם שהוא נודר עליה בין כלפי שמים בין כלפי אדם ניתן לכופו אם הוא לא עומד בנדרו. אבל הריטב"א מחדש לנו שמכאן לומדים לגבי סתם צדקה, שאף אם אדם לא נדר - ניתן לכופו.

41 חידושי הריטב"א כתובות מט, ב ד"ה אבל היכא

42 ר"ה ו, א

43 דברים כג, כד

44 ר"ה שם

יש כאן חידוש כפול: ראשית הוא מרחיב את משמעות הפסוק מעבר לנדר, ושנית, הוא מחדש שאף שצדקה היא מצוה שמתן שכרה בצידה, בכל זאת כופים עליה. כל זאת למה? בגלל השלמת חסרון העניים. נדמה שהוא הולך בכיוון של הריצב"א, שבית הדין כופין על הצדקה כדי למנוע עשיית עוול לעניים. אך הריצב"א בר"ה מוסיף משפט מאוד משמעותי:

דכל מ"ע שמתן שכרה בצידה אינן מוזהרין עליה, וא"כ האיך ממשכנין על הצדקה, ותירץ רבינו דשאני הכא דגלי ביה קרא דכתיב ועשית אזהרה לב"ד שיעשוך, ולא גמרינן מינה לעלמא משום דהכא לאו משום מצוה דרמיא עליה בלחוד כייפינן אלא מפני שחייב עצמו ונכסיו לגבוה או לעניים, וכשם שכופין אותו לפרוע מה שחייב להדיוט, שלא יהא כח הדיוט חמור מהקדש.⁴⁵

הריצב"א מחדש שחובת כפיה על הצדקה איננה משום שהוא איננו מקיים מצוה המוטלת עליו מדין כופין על המצוות, אלא מפני שחייב עצמו לעניים כמו שמחייב עצמו להקדש. מכיוון שהריצב"א לומד שהדין איננו דווקא עוסק בנודר לתת צדקה, ניתן לומר שהריצב"א משווה את כל דין צדקה לדין הקדש. כלומר חובת הצדקה היא למעשה בעלת מאפיינים של הקדש. הדבר בולט בקל וחומר שהריצב"א עושה מחוב כלפי הדיוט. כופים על הצדקה כדי שלא יהא כח הדיוט חמור מהקדש. והרי אם לצדקה יש דין של מצוה שבין אדם לחבירו, אזי גם צדקה היא גדר של 'הדיוט'. אלא מדברי הריצב"א כאן רואים במובהק שצדקה לשיטתו היא גדר של הקדש. יוצא שמצות הצדקה אליבא דהריצב"א היא במעמד של מצוה שבין אדם למקום, קרי: חובת האדם כלפי העני היא בעצם חובה שלו כלפי הקב"ה. אפשר לומר שהריצב"א דייק את הדברים מתוך הפסוקים. בפסוק שהברייתא מביאה נאמר:

כי תדר נדר לה' אלקיך לא תאחר לשלמו כי דרש ידרשנו ה' אלוקיך מעמך והיה בך חטא: וכי תחדל לנדר לא יהיה בך חטא.⁴⁶

45 חידושי הריצב"א ר"ה ו,א ד"ה ועשית

46 דברים כג, כב-כג

המילים "והיה בך חטא" חוזרות על עצמן עוד פעמיים בלבד בתורה. הראשונה במצות צדקה:

השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמטה ורעה עינך באחיך האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא:⁴⁷

והשניה במצות מתן שכר שכיר בזמנו:

לא תעשק שכיר עני ואביון מאחיך או מגרך אשר בארצך בשעריך: ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא ואליו הוא נשא את נפשו ולא יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא:⁴⁸

הריטב"א מבין שבאיסור להימנע מלהלוות קודם השמיטה ובמצות שכר שכיר (שהיא עצמה דומה לצדקה, שהרי מדובר שם על שכיר עני) כמו בהקדש, למעשה בעל החוב הוא הקב"ה והוא התובע את הכסף - אפילו אם על פניו בצדקה האדם לא התחייב כלפי העני בשום צורה שהיא. דבר זה בולט על רקע נתינת שכר שכיר שאדם חייב בו מצד חוב שיש לו כלפי העני, וממילא ברור יותר מדוע הקב"ה מגן עליו. אפשר לומר שצדקה אליבא דהריטב"א באה לבטא רעיון דומה לשנת השמיטה, שבה אנו לומדים שלמעשה הארץ שייכת לקב"ה והוא נתן לנו אותה בפיקדון. כך את הכסף הקב"ה נותן לבני אדם בפיקדון על תנאי שמישהו אחר לא צריך אותו. אם יש אדם שצריך את הכסף הקב"ה מצוה אותנו להעביר לו את הכסף שנמצא אצלנו כפיקדון בלבד.⁴⁹

47 שם טו, ט

48 שם כד, יד-טו

49 לפי זה אפשר אולי לתרץ את לשונו של הריטב"א ש"חייב את עצמו ונכסיו לגבוה או לעניים". והרי הריטב"א מבין שמדובר לא רק בנווד, וא"כ מה שייך לשון "חייב את עצמו" בפשטות אפשר לומר שהריטב"א דיבר בהסברת הפסוק עצמו שמדבר על נודד, אבל את העיקרון שהוא לומד הוא מחיל על כלל דיני צדקה. אפשרות שניה היא לומר על פי מה שתירצנו, שהכסף שיש לאדם הוא בעצם פיקדון. ממילא ברגע שאדם הסכים לקבל אותו ולהשתמש בו הוא מחייב את עצמו כלפי המפקיד, וברצונו ייקחו ממנו את הפקדון.

שיטת הרמב"ם אליבא דקצות החושן

הרמב"ם פוסק:

ומי שנשתטה או שנתחרש בית דין פוסקין עליו צדקה אם היה ראוי.⁵⁰

פסק זה מבוסס על סוגיה במסכת כתובות⁵¹ העוסקת בדין ירידה לנכסי אדם שהפסיק למלא את חובתו בפרנסת אשתו וילדיו, או באונס כגון שנשתטה, או ברצון כגון שהלך למדינת הים. הר"ן מקשה על הרמב"ם, שלכאורה עולה מהסוגיה שם שאדם שהלך למדינת הים אין פוסקין עליו צדקה, ואם כן מה ההבדל בינו לבין מי שנשתטה או נתחרש – הרי בשני המקרים הנכסים לפניו אך הבעלים אינם 'קיימים' מבחינתנו? מתוך הכסף משנה במקום:

ואפשר לומר שטעם רבינו משום דמסתמא כל אדם ניחא ליה למעבד צדקה מממוניה וגם כי ממונו של אדם משועבד לעשות ממנו צדקה וכשהלך למ"ה אין פוסקין צדקה מפני שהוא עושה צדקה בכל מקום שהוא...⁵²

ולכן מי שנשתטה ונתחרש שאנו יודעים שלא עושה צדקה, פוסקין עליו צדקה. וכתב על כך בקצות החושן:

בצדקה נלע"ד כדברי כסף משנה כיון דכתיבה בתורה מצות צדקה הרי הוא כמו מצות העניקה⁵³ דיש בו משום שעבוד נכסי וממונו משועבד ליתן לעניים והא דאין יורדין לנכסיו כשהלך למדינת הים היינו כמ"ש שם בכסף משנה משום דעושה צדקה בכל מקום שהוא, ובזה נראה לענ"ד ליישב קושיות תוס' בהא דאמרינן פ"ק דב"ב אכפיה ר' אמי לצדקה דהא אמרו כל מצות עשה שמתן שכרה

50 רמב"ם הל' נחלות פי"א הי"א

51 מז, א

52 כסף משנה שם

53 מצות העניקה היא מצוה המחייבת את האדון להעניק לעבדו העברי מרכושו כאשר העבד משתחרר. המצוה כוללת מצות עשה - להעניק, ולא הניתק לעשה - שלא לשלח את העבד ללא העניקה.

בצדו אין בי"ד כופין עליה וע"ש וכבר נתקשו בו כל הראשונים, ולפי מ"ש דבצדקה אית ביה שעבוד נכסי ליתן ממונו לצדקה וא"כ ממון עניים גביה הוא כאלו חייב להם חוב ממש, א"כ זה שאנו כופין אותו היינו להחזיר לעניי העולם מה שחייב להם ובזה אפילו מתן שכרה בצידה מוטל על הבי"ד להחזיר מה שחייב כיוון דנכסוהי נשתעבדו ודווקא מצוות עשה שאין בו משום שעבוד נכסי הוא דאמרי כיון שמתן שכרה בצדו אין בי"ד כופין וזה נכון היטיב...⁵⁴

מדברי הקצות עולה שהוא רואה את מצות צדקה כדין ממוני לכל דבר. התורה מגדירה את בעל הממון כבעל חוב כלפי העני ולפיכך בית הדין כופה עליו לשלם את החוב.⁵⁵

סיכום השיטות

עמדה זו של הקצות על פי הרמב"ם משלימה את קשת ההתייחסות לגבי גדר מצות צדקה:

ריטב"א: מצות צדקה היא מעין דין בדיני שמים, סוג של הקדש, והאדם למעשה מעביר את הכסף לקב"ה דרך העני. וכופים על הצדקה כדי שלא יהיה ממון של הקדש פחות משל הדיוט. וכמו שביחס לבעל חוב כופים את האדם לשלם את החוב כך כשהאדם בעל החוב כלפי הקב"ה כופים אותו לשלם.

54 קצות החושן סי' רצ"ג בסופו

55 העיר מו"ר הרב רפי שטרן: לא חוב ממוני על הגברא - אלא שיעבוד על הנכסים - כך נראה לי. לפי זה יש לעיין האם לפי הקצות מי שירדו לנכסיו שלא בידיעתו קיים מצוה כלשהי, או שמדובר בפרעון חוב שלא שייך בו זכות או חובה - ובמיוחד כאשר מדובר בשוטה? וצ"ע.

ר"י, ר"ת, ריצב"א: צדקה היא דין מוסרי שבין אדם לחברו לפי הפירוש הבא:

ר"ת: מצות הצדקה היא תיקון מידת הקמצנות שיש באדם. לכן לא ניתן לכפות עליו אלא בדברים או על פי תקנה של בני העיר, מכיוון שהכפיה כבר מניחה בחובה שהאדם קמצן על רכושו ולא הושגה מטרת המצוה.

ר"י: מצות הצדקה היא הוצאת מדת הטוב של האדם מהכוח אל הפועל, ולכן כופים על עצם פעולת נתינת הצדקה שהיא מוציאה את הטוב שבאדם, אף אם תהיה בכפיה.

ריצב"א: מצות צדקה היא תיקון העוול של המחסור שיש לעניים, ולכן כופים כדי לתקן את המחסור הזה.

קצות החושן: מצות צדקה היא דין ממוני בין אדם לחבירו, מכיוון שנותן הצדקה הוא בעל חוב של העני, כי כסף הצדקה מגיע לו בדין. לכן ב"ד כופה על הצדקה כמו כל כפיה על בעל חוב.

הלכה למעשה

ההתייחסות המורכבת לדין כפיה על הצדקה שנגזרת מקשת הדעות ביחס ליסוד דין צדקה באה לידי ביטוי גם בפסיקת ההלכה. באופן פשוט נפסק שכופים על הצדקה. וכך כותב הרמב"ם:

מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדהו ליתן, ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן, וממשכנין על הצדקה ואפילו בערבי שבתות.⁵⁶

וכן פסקו הטור והשולחן ערוך:

כל אדם חייב ליתן צדקה, אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן ממה שיתנו לו. ומי שנותן פחות ממה שראוי ליתן, בית דין היו כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדוהו ליתן, ויורדים לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן.⁵⁷

אבל למעשה⁵⁸ כשאנו באים להטיל את חובת הצדקה, מסתפק הרשב"א כיצד מטילים אותה על הציבור:

עוד שאלת, אם יכולים ב"ד לחייב את הצבור לעשות צדקה לפי המס, או לפי נדבה כאשר ידבנו לבו. תשובה בזו אין כל המקומות שווים, אלא מקומות נהגו לפי נדבה, ויש מקומות שנהגו לפי המס. אבל שורת הדין יראה שהחיוב לפי מה שיש לו לכל אחד ואחד, שכלם חייבים לפרנס את העניים, והחיוב לפי הממון שממנו מפרנסים אותם. וכמה נחלקו בזה המקומות ועדיין היא מחלוקת. והנותן לפי הברכה ראוי יותר לברכה.⁵⁹

ופוסק הרב שלמה לוי למעשה שהדרך הנכונה היא לנהוג בגביית צדקה כמס:

...נראה שיש מקום לקבוע מס כללי, דוגמת מס הכנסה, אשר יטפל בצורכי הסעד. הקריטריונים למס זה יהיו שונים מהקריטריונים לגביית מס הכנסה, כיוון שלא מדובר פה על שירותים שאזרחי המדינה מקבלים, אלא בעזרה לזולת. הקריטריונים אם כן יהיו רק בהתאם ליכולת הנותן. ההקצעה תהיה לפי יכולת הציבור לתת, לכן לא יוצרו וויכוחים תמידיים ביחס לחלקו של סעיף הסעד בתקציב המדינה. גביית הצדקה מהפרט צריכה להיות מעט נמוכה מהסכום הנדרש ממנו, כדי לאפשר לכל אדם לתת חלק מכספי הצדקה שלו באופן אישי (בבלי נדרים סה: "כל הנופל אינו נופל

57 טוש"ע יו"ד סי' רמח סע' א

58 בתוך העיקרון הכללי של כפיה על הצדקה ישנם דינים שזוקקים דיון בפני עצמו, כגון האם יורדים לנכסיו דווקא בפניו או לא, האם כופים על כולם או דווקא על אמיד ועוד. אנו כרגע רוצים לתאר את הטלת הצדקה כחובה כללית ללא פירוט המקרים השונים העשויים להוסיף לה סייגים או להרחיב אותה.

59 שו"ת הרשב"א החדשות (מכתב יד) סי' קכו.

לידי גבאי תחילה"), כאשר המחוייבות שלו הוא קודם כל כלפי קרובי משפחתו העניים (בבלי ב"מ עא., רמב"ם מתנו"ע ז, יג). צריך שהצדקה תינתן בסבר פנים יפות, מבלי לבייש את המקבל (רמב"ם מתנו"ע י, ד). מינוי הרשויות כאחראיים לחלוקת הצדקה בעייתית, כפי שכותב הראי"ה (עין איה מס' ברכות ט, קיז) "הזהירות מנפילת רוחם של הנתמכים - בהיותו קרוב למעשה הצדקה שתצא מתחת ידו בעצמו, לא ע"י שמשים ופקידים שהם באים בשכרם ואין בהם רוח נדיבה, ורבות יהיה העני שבע כעס ובוז עדי ישיג הרשיון והאפשרות להיות נהנה מהצדקה, בהיותה מוקפת... תנאים שונים, כעין לקיחת פתקא מפקיד אחד לחבירו והרבות חותמים מסכימים. כי אם... כיס צדקתו היה קרוב מאוד למעשה, שלא תיפול רוחו של המקבל...". לכן יש אולי מקום לגבות את הכספים על ידי הרשויות, אך חלוקת הכסף צריכה להיעשות ע"י אנשים רגישים המתאימים לכך. כמו"כ החוקים ודרכי החלוקה חייבים לגלות רגישות מירבית לנזקקים.⁶⁰

אנו רואים שלמרות שהדין היסודי הוא שכופים על הצדקה וכביכול הנותנים הם בעלי החוב של העני, הרי שאנו ממתקים את הכפיה על פי השיטות שרואות בצדקה דין מוסרי או דין שמסור לליבו של האדם. לכן, הדין למעשה כולל גם יסודות של נדבה, התאמה ליכולת הנותן, והבדלה בין מיסים תמורת שירותים לבין מס לצדקה שהוא עבור עזרה לזולת. באופן זה באות לידי ביטוי הלכה למעשה כל קשת הדעות ביחס ליסוד דין צדקה.

60 הרב שלמה לוי, 'צדקה כפיה או נדיבות לב - אחריות הרשויות או הפרט', אתר דעת, תשס"ט 2009.